

**МАТЕРИАЛДЫ ЕМЕС
МӘДЕНИ МҰРАНЫ
ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІ
(Академик
Ә.Х. Марғұланның
зерттеулері негізінде)**

XXI ғасырда қоғамда да, жеке адамдар өмірінде де ерекше рөл атқарушы мәдениетке деген, оның ішінде рухани мұраға деген көзқарас жанданып, ерекше сипат алып отыр. Бұл құбылыс халықаралық құжаттар да болсын, көптеген институттардың іс-тәжірибесінде де, сондай-ақ халықтардың мәдени құндылықтарын сақтаушы музейлерде ерекше көрініс табууда. Себебі, бүгінгі таңда көптеген музейлер тек қана материалды құндылықтар – артефактарды жинап, сақтап, зерттеу емес, сонымен қатар фольклорды, қоршаған орта, ландшафт, өмір сүру тәсілінің элементтері, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер тағы басқа факторларды енгізу арқылы өздерінің қызығушылық және зерттеу ауқымын кеңейтіп отыр. Мәдени, ғылыми, ағарту орталығы болып табылатын мәдениеттің қалыптасуы процесінде өз орны бар, отандық музейлердің және басқа да мемлекеттер тәжірибесі дәлелдеп көрсеткендей, бүгінде жалпы музейлердің әлеуметтік ролінің артуы да сондықтан.

Мәдениеттің барлық түрлеріне оның ішінде мәдени мұра мәселесіне ерекше көңіл бөлудің тағы бір себебі ол: дүниежүзілік өркениеттің негізін құрайтын ұлттық мәдениет, ұлттық өнер және олармен тығыз байланысты әдет-ғұрып, салт-дәстүрлердің азайып, «технизация, урбанизация» деп аталатын үдерістерімен алмасуы.

2002 жылғы ЮНЕСКО-ның мәдениет саясатына арналған материалдарында; «Музеи должны развиваться не только как коллекции артефактов, но и отражать в целостности культурную инфраструктуру поселения, осязаемую и неосязаемую» – деп жазды [1]. Ал, 2004 жылы Сеул қаласында өткен ИКОМ-ның халықаралық XX конференциясы «Музей и нематериальное культурное наследие» деп аталып, материалды емес мәдени мұралар проблемасын қарастыруды бірінші орынға қойды. Көріп отырғанымыздай бүкіл дүниежүзі музейлері қауымдастығы осы мәселе төңірегінде алаңдаушылық білдіріп отыр. Сол себепті де бүгінгі күні осы материалды емес мәдени мұраларға көңіл бөлуді музейдің жаңа концептуальді моделі деп қараймыз.

Әлемде материалдық емес мәдени мұраны қорғау және дамыту мәселесінде Латын Америкасы мен Азия елдері бай тәжірибесімен ерекшеленеді. Мысалы, Венесуэла Конвенция қабыл-

данбас бұрын, 2003 жылдан бастап материалдық және материалдық емес мәдени мұралардың тізбесін жасауды қолға алған. Бүгінде бұл тізбеге аталған мұраның 100 мыңнан астам элементтері енгізілген. Венесуэланың Жоғарғы соты осы тізбедегі барлық элементтердің заңмен қорғалатынын жариялаған. Ең алдымен, бұл жоғалу қаупі төніп тұрған мәдени мұраларға қатысты.

Ал, Латын Америкасындағы материалдық емес мәдени мұра объектілеріне ең бай ел саналатын Колумбияда жыл сайын 700-дей дәстүрлі мейрамдар мен карнавалдар өтетіні белгілі. Колумбия үкіметі болса, ЮНЕСКО-мен бірлесіп ел тұрғындарына материалдық емес мәдени мұраның маңызын түсіндіру мақсатында ауқымды шаралар ұйымдастыруды 2002 жылдан бастап қолға алған. Осы жұмыстың нәтижесінде материалдық емес мәдени мұраның деректер базасы жасалып, материалдық емес мәдени мұраларға қатысты сюжеттер мен бағдарламалар дайындалып, телеарналарда көрсетіліп, түрлі деңгейде семинарлар мен кездесулер өткізілген.

Азия елдері арасында материалдық емес мәдени мұраны қорғау мен дамыту мәселелері бойынша Оңтүстік Корея алдыңғы қатарда. Оңтүстік Кореяда ЮНЕСКО-ның қамқорлығымен қызмет ететін Азия мен Тынық мұхиты елдерінің материалдық емес мәдени мұрасын құжаттаумен айналысатын өңірлік орталық құрылып, жақсы деңгейде жұмыстар жасап отыр. Бұл орталық Азияның көптеген елдерінде материалдық емес мәдени мұраларды арнайы тізбеге қосу бағытында белсенді қызмет етуде. Сондай-ақ, Оңтүстік Кореяда осы саланы зерттеу жөнінде бірнеше ғылыми-зерттеу институты құрылған.

Қазақстан Республикасында негізгі нормативті құжат – материалдық емес мәдени мұраны қорғау және дамыту жөніндегі тұжырымдама Қазақстан Республикасы Үкіметінің № 408 қаулысы негізінде тек 2013 жылғы 29 сәуірінде ғана қабылданды [2].

Осы құжаттың «Қазақстан Республикасында материалдық емес мәдени мұраны дамытудың пайымы» – деп аталатын бірінші бөлімінде: «Қазақстан Республикасы халқының материалдық емес мәдени мұрасы ұлттық мәдениеттің аса маңызды құрамдас бөлігі, ұрпақтардың рухани байланысын нығайтатын ұлттық сана-сезімнің негізі бола отырып, Қазақстан мәдениетін қалыптастыруда басты рөл атқарады» [2] – деп жазылған.

Мәдени мұралар – ежелден өмір сүріп келе жатқан халықтың, елдің өткенін, тарихын анықтайтын бірден бір айғақ. Көне қалалардың ізде-

рі, ескерткіштер, кесенелер, құлпытастар, жер атаулары, тастағы жазулар... Мәдени мұралар адамзаттың өз тарихында жасалған және дамыған қоғамдық-тарихи процестің мазмұны ретінде адамды шығармашыл, белсенді тұлға ретінде қалыптастыратын материалдық және рухани құндылықтардың жиынтығы екенін түсінеміз, әрине.

Академик Әлкей Марғұлан өткен XX ғасырдың басында-ақ материалды мұрамен қатар, материалдық емес мәдени мұраға ерекше көңіл бөліп, тереңінен зерттеу, оны қорғау, келешек ұрпақ санасына жеткізу мәселесі қазақстандық қоғамның өзін-өзі айқындауына, ұлттық және мемлекеттік сана-сезімнің нығаюына, білімділік пен мәдениетаралық түсіністіктің нығаюына терең әсер ететінін терең түсінді. Өз кезегінде академик Ә.Х. Марғұлан қазақ халқының, оған туыстас халықтарға тән көне, ежелгі жыр-аңыздарға тиянақты да терең ғылыми талдау жасап, ғалым Жайық Бектуровтың сөзімен айтсақ, «небір шиеленіскен түйіндерді шешіп, босаң арқан арқауларды ширатып, желі-көгеннің бұршақтарын көбейтіп, қазықтарын тереңірек қағып кетті». Ыждаһатты зерттеулер нәтижесінде: «Ғасырлар бойы ежелгі Қазақстанды мекендеген көшпелі және жартылай көшпелі тайпалар туғызған барлық мәдени құндылықтардың ішінде ең жақсы сақталғандары халықтық эпос және ою-өрнек, ал сәулет өнері ескерткіштері, тас мүсіндер секілді басқа да көне ескерткіштер із-түзсіз жоғалды немесе бізге олардың тек сынықтары және қорғандар мен мұнаралардың қираған орындары ғана жетті» – деп жазды Ә.Х. Марғұлан [3, 75-б.].

Кезінде Қорқытты ауызға алудың өзі бір қорқынышты, тосық жағдай болса, академик Әлкей Марғұлан, «Қорқыт ата» аңызын, халқымыздың «Қозы-Көрпеш-Баян сұлу», «Көрұғлы», қырғыз халқының «Манас» жырларының тарихын, шығу төркіндерін анықтап, саралай білді. Ғалымның сан жылғы ыждаһатты да жемісті еңбегінің нәтижесінде көне аңыз, ертегі, жырларымыз ұзақ жылғы шаң басқан кір тозаңынан тазарып, бүгінгі қауымға өздерінің халықтық, шынайы бұқаралық таза да пайдалы кейпінде жетіп отыр. Жетіп қана қоймай, Ә. Марғұлан зерттеген «Қорқыт ата» аңызы, халқымыздың «Қозы-Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Көрұғлы», «Манас» жырлары, қазақтың киіз үйі, т.б. Қазақстан Республикасының материалдық емес мәдени мұрасының Ұлттық тізіміне кіріп отырғанын мақтанышпен айтуға болады.

Ә. Марғұланнның «Ежелгі жыр-аңыздар» атты монографиялық еңбегі зерттеушінің тарих-

шы, этнограф, археолог, өнертанушы, филолог екендігін айқын байқатады. Бұл еңбекте халықтың, түркі тектес халықтарға ортақ рухани, әдеби, мәдени мұралар тек әдебиеттану тұрғысынан ғана емес, елдің рухани құндылығы ретінде жан-жақты талданады, – деп жазады Г. Пірәлиева [4].

Қазақ әдебиеттану ғылымындағы фольклортану, эпостану салаларында көптеген еңбектер жазылды. Дегенмен, ауыз әдебиетінің көне кезеңдеріне, ондағы мәдени мұралардың түп төркініне тереңдеп бару, оларды тарихпен, археологиямен, этнографиямен, өнермен, жалпы оларды бар салаға қатысы бар ортақ рухани құндылық ретінде қарастыру мәселесін алғаш рет көтеріп, осы тұрғыда мол ізденістер жасап есепсіз қазына, байлық тастар кеткен ғалымның бірі де бірегейі де көрнекті ғалым Ә. Марғұлан. Ол фольклорды, жалпы сөз өнерінің архаикалық көне кезеңін жеке қарастырып, далалық ойды даналық дәрежеге жеткізіп, халқымыздың ғасырлар бойы жасалған рухани дүниелерін әлемге танытып, осы зерттеулері арқылы мойындатқаны да мәлім. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының материалдық емес мәдени мұрасының Ұлттық тізіміне енген: наурыз, айтыс, құсбегілік, қазақтың киіз үйі, Қорқыт ата, қобыз, қобызда күй орындау дәстүрі, бақсы сарыны, қазақтың зергерлік өнері, тері өңдеу, Қыз Жібек, Қозы Көрпеш-Баян сұлу жырлары, т.б. Әлкей Марғұлан зерттеуінен ерекше орын алған құндылықтарымыз.

Осы аталып отырған Қазақстан Республикасының материалдық емес мәдени мұрасының Ұлттық тізімі:

- Әдет-ғұрыптар, салттар, мейрамдар;
- Материалды емес мәдени мұраның таратушысы ретінде тілді қоса алғанда, ауызша айту дәстүрлері мен айтылу нысандары;
- Дәстүрлі колөнермен байланысты білімдер мен дағдылар;
- Орындаушылық өнер;
- Табиғат пен ғаламға қатысты білімдер мен әдет-ғұрыптар атты бес категория бойынша топталған [2].

Осы рухани құндылықтарды зерттеу және сақтау барысында музейлер алдында бүгінде; а) материалды емес рухани құндылықтарға не жатады, ә) музейлік мазмұндағы рухани құндылықтарды айырудың критерилерін анықтау, б) рухани мұраны құжаттаудың жүйесін анықтап алу секілді біраз мәселелер туындайды.

Италияның халықаралық музейлер комитетінің төрағасы Дж. Пинна осы материалды емес рухани мәдени мұраларды үлкен үш категорияға бөліп қарастырады [5].

Бірінші топ; ата кәсіп, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер, халықтың би өнері, тұрмыс ерекшеліктері т.б.

Екінші топ; тілі, әндері, халық ауыз әдебиеті;

Үшінші топ – халықтық тәрбие, ағартушылық, тәлімгерлік тәрбие.

Осы материалды емес мәдени мұра және музей ісіне қатысты арада туындайтын бір сұрақ ол, материалды емес мәдени мұраны (ауыз әдебиеті үлгілері, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, музыка, би өнері, ата-кәсіп, қол өнері, оларды орындау технологиялары, т.б.) қалайша музейлік зат ретінде танып, экспозициялауға болады? Бір қарағанда музейлік объект ретінде көзге елестету мүмкін емес сияқты.

Бұл музей қызметкерлерінің дайын болуы, қабылдауына, яғни біліктілігіне байланысты. Музей ісінде жаңашылдық формаларын енгізу қажет болады. Ол үшін ойлауда серпіндік, яғни жаңаша ойлау, жаңаша көзқарас керек.

Мысалы ата-кәсіп нәтижесінде пайда болған дайын өнім – музейлік зат болып табылады. Айталық, киіз үй музейлік зат ретінде Республика көлемінде барлық музейлердің этнография залдарынан орын алған. Ал материалды емес мәдени мұраға жататын ата-кәсіптің өзін қалай музейлік нысан етуге болады? Ол соңғы нәтижеге дейінгі іс-әрекетті баяндау, немесе киіз үй жасау технологиясын баяндау. Оның ең негізгі болып табылатын бөлігін: жасаушы шебердің өз ісіне қалай көңіл бөлуі, жасау барысындағы ынта-жігері, мақсаты, ой ұшқырлығы, шеберлігі, тағы басқалар материалды емес мәдени мұраның негізгі элементтері болып табылады. Негізінен дәстүрлі құндылықтар туралы сөз еткенде ең бастысы осы қасиеттер болуы тиіс.

Бүгінгі жаһандану заманында бүкіл әлемде бірнеше ондаған жылдардан соң бабаларымыз ғасырлар бойы сақтап келген құндылықтардың келмеске кетуі де ғажап емес. Бұл орны толмас жоғалтулар болмақ. Мәселе жоғалтудың интеллектуалды жағында ғана емес, дәстүрлі мәдениеттің өзегін айқындаушы мәні, маңызы жоғалап, келмеске кетеді.

Материалды емес мәдени мұралардың музейден орын алып, ұзақ сақталуы үшін олардың музейлік заттарға тән: *ақпараттылық және бейнелілік* секілді қасиеттерін қолдану қажет сияқты. Себебі, материалды емес мәдени мұраның біраз бөлігі ұзақ іс-әрекеттің барысында нәтижелі болуы себепті, әдеттегі музейлік затқа қарағанда ақпарат көзіне бай.

Салт-дәстүрлерді насихаттау арқылы музейлер қызмет көрсетудің жаңа түрлерін көрсете де

алады. Мысалы, Ресейде ХХІ ғасырдың басында материалды емес мәдени мұраны насихаттауды шығармашылық лабораторияларымен, шеберханалармен жабдықталған дәстүрлі музейлер, музей-қорықтар, экомuseumейлер және «жанды музейлер» бастады. Тула облысындағы Л.Н. Толстойдың «Ясная поляна» музей-заповеднигін жанды музей деуге болады. Музей аумағында дәстүрлі орыс пешімен өз заманына сай көне жиһаз үлгілерімен сақталған, орыстың дәстүрлі ағаш үйінде (изба) ұлттық үлгіде киінген музей қызметкерлері түрлі салт дәстүрлерді көрсетіп, келген көрермендерге картоп және капуста салып пісірілген орыс тоқаштарын ұсынып және самауырдан ыстық шай ішуге шақырады. Көрермендерге шүберектен қуыршақтар жасаудан шеберлік сабақтарын өткізеді. Сөйтіп көрермендер өз қолымен ойыншық жасауды үйреніп, әрі естелік ретінде оны алып кете алады. Музей-қорықта ұйымдастырылған колөнер шеберлігі үйірмесінде жергілікті саз-балшықтан күйдіріп түрлі сувенирлер дайындау жақсы жолға қойылған. Музейге келушілер Л. Толстой заманындағыдай ат жегілген арбаларға отырып, усадьба аумағында серуендеп қайтады. Музей-қорық аумағында ұйымдастырылған «Муравейное братство» атты бала бақшасы тәрбие жұмыстарын Л.Н. Толстойдың педагогикалық көзқарастары негізінде іске асырады.

Ал, Республика көлеміндегі музейлерде осы материалды емес мәдени мұраны насихаттауды іске асыру ерекше жолға қойылған деп айту қиын. Егер осы мақсатта талпынып жүрген бірді-екілі мұражайды атап көрсетер болсақ, мысалы, Павлодар облыстық Бұқар жырау атындағы әдебиет және өнер музейінде бірінші зал ауыз әдебиетіне, екінші зал көне түркі жазуларына, үшінші зал жыраулар шығармашылығына арналған. Ауыз әдебиетіне арналған залда, мысалы, жыр-аңыздар, Қорқыт ата, бақсылар шығармашылығы, халық ертегілері туралы дәрістер оқылып, музейге келуші оқушылардың қатысуымен қуыршақ театры ертегілерді сахналап көрсетеді. Мұны жақсы жолға қойылған, үлкен жетістік деп айту, әрине, артық.

Бұл мысалдан көріп отырғанымыздай музейдегі көрерменге бағытталған іс-әрекеттің барысы және оны қадағалау (егер музейде интерактивті технологиялар дамыған болса), тіпті сол процесске қатысу мүмкіндігі – ақпарат алудың ерекше әсерлі түрі. Ал, материалды емес мәдени мұраның, мысалы, ұлттық музыка, би өнерін тамашалау, айтыс өнері т.б. адамдарға беретін

керемет эмоциялық әсерінің дәрежесін талдап, түсіндіруді қажет етпейді.

Музей экспозициясы ретінде көрсете алмасақ, реставрация жасай алмасақ, тіпті ортадан жеке дара бөліп алып көрсету де мүмкін емес болғандықтан, материалды емес мәдени мұралардың бәрі дерлік музей объектісі бола ала ма?

Материалды емес мәдени мұраны адамның материалды немесе мәдени құндылықтарды өндіру, енгізу, жасау т.б іс-әрекеттеріне байланысты білім жиынтығы, эмоционалды әсері және музейлік маңыздылығы бар дәстүрлі рухани мәдениет нысаны немесе, оның бар үлгісі ретінде музей жинағына енгізілген музейлік нысан деп анықтауға болады. Материалды емес мәдени мұранының музейлік нысандарын мазмұндық маңызына тән өзгешелігіне байланысты ерекше мәртебелі деп қарастыру қажет. МЕММ мен музейде қайта таныстырудың ерекшелігі мен мәртебесі оның сақталу дәрежесі мен өмір сүрген ортасына байланысты. Кейбір жағдайда сол дәстүрді сақтаушы адам да музей нысаны болуы мүмкін.

Бірінші топқа кіретін материалды емес мәдени мұра туралы сөз етсек, мысалы, шебер ұлттық үлгіде түскиіз дайындайды. Осы түскиіздің негізін құраушы мата, ою үлгілері, тігетін машина т.б. шеберге қажет заттардың бәрі музейлік зат болып табылады. Ал, музейлік зат емес бірақ мәдени мұра – ол шебердің қолының ұшқырлығы, шапшаңдығы, ол анасынан, әжесінен жалғасын тауып, ғасырлар бойы ұрпақтан – ұрпаққа жетіп, шебердің жадында сақталып келе жатқан сол затты жасаудың әдіс-тәсілдері, әр оюдың мән-мағынасы, әсемдік, сұлулық туралы аналар ұғымы, әр заттың өмірмен, болашақпен байланысы, ырымдық наным – сенімдік белгілері т.б.

Ал, екінші топқа жататын заттық емес мұра ол ауыз әдебиеті, халық әндері туралы сөз қозғасақ, ақынның, жыраудың, сал-серілер шығармашылығындағы домбыра, киім үлгілері, нотаға түсірілген әндері мен ән текстері әрине материалды мұра екені сөзсіз. Сонымен қатар әр ақынның өзін ұстау мәнері, домбыра қағысы, әнді орындау кезіндегі дене қимылдары қайталанбас сәт. Ол әр кез өзгеріп отырады. Бір жұп ақынның айтысын екінші рет өзгеріссіз қайталау мүмкін емес. Бір әнді де әнші дәл сол көңіл күймен, екінші рет қайталап орындай алмайды. Егер мысалы, ХІХ ғасырда шеберлер, ісмерлер дайындаған түскиіз, сырмақ сақталған болса, пайдаланған ою үлгілерін, бояуды, жіпті, матаның түрлерін немесе жүн тауып сол сырмақты немесе түскиізді жаңғыртып, қайта жасауға болады.

Ал, ауыз әдебиеті үлгілерін, еш өзгеріссіз дәл сол қалпында қайталау мүмкін емес. Осыған дәлел бір ғана «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының жиырмадан аса вариантының болуы. Бірақ жыр сақталған. Оны сақтаудың бірден – бір тәсілі – жаңағы үшінші топқа кіретін – тәлімгерлік, халықтық тәрбие – ұстаздық етіп шәкірт дайындау, тірі немесе әрдайым дәстүрлі әншілер мектебін, жыраулар, ақындар мектебін жандандыру, орындаушыны дайындау арқылы сақтау.

Рухани мұраны сақтаудың бірден бір жолы – тәлімгерлік, әке жыршыдан – бала жыршыға мирас етіп қалдыру деген пікірді Әлкей Марғұлан жазған еді. Өйткені тарихи жыр-аңыздарда үлкен тарихи хабарлы оқиғалар сақтаулы, оны ересек кісіге бірден ұғып түсіне алу қиын, сондықтан бір ізділік болмай тарихи фактілер бұрмаланып дұрыс баяндалмайды. Осы себептерге байланысты ақын – жыршы өз баласын немесе шәкіртін кішкентай кезінен бастап үйретеді. Бала жасынан жыр аңызды жатқа оқып үйрене бастайды да, өз жадын, өз елі хақында ой өрісін әрқашан дамытып отырады. Ер жеткен соң өз білімін әрі дамытып өз әкесінің немесе ұстазының ісін жалғастырушы болып есептеледі де ақын – жыршы бала атанады. Кез – келген талапкер ақын – жыршы бола алмайды, сондықтан да бұл іс тек мұрагерлік сипатта болып отырады. Ақын – жыршы мен шежіреші қариялардың негізгі рөлі ол хабар – архивтік, коллективтік (этностық) жадын сақтау, қазақтың ауызша тарихын жыр – аңыз бен шежіре арқылы болашақ ұрпақтарға жеткізу, қазақтың ұлттық санасын жетілдіру, өз отанына деген патриоттық сезімдерін ояту, ал ең негізі олар тарихшылардың ролін атқарды [6]. Ақын-жыршы мен шежіреші қариялар негізінен қазақ қоғамында бір халықтың тарихын сонау сақ, үйсін, ғұн, қаңлы, оғыз, қыпшақ дәуірлерінен бастап осы XX ғасырдың басына дейін күрделі өзгеріссіз жеткізді, бұл таңқаларлық жәй.

Қазақ сахарасында ежелгі заманның асқан данасы Қорқыттың толғау айту дәстүрін, оның эпикалық жырын, күйін, сарынын, накыл сөздерін мұра етіп, оны біздің заманымызға жеткізген жыраулар, ойшы адамдар аз болмаған. Қорқыттың мұрасына ие болған саңлақ кісілерді Ә. Марғұлан төрт топқа бөледі:

1) Қойлыбай, Балақай, Қарамырза, Нысан абыз секілді ежелгі бақсы-жыраулар;

2) қобызбен күй тартқан атақты күйшілер әл-Фараби, Кетбұқа, Ер Шегедей, Досжан, Өтеболат, Қанғожа Уәлиханов, Ықылас, тағы басқалары.

3) Болжау айтумен халықты ойға түсірген ойшы жыраулар, шешендер (Сыпыра жырау, Асан ата, Қазтуған, Шалкиіз, Әнет баба, Бұқар жырау, Тәтіқара, Құлназар, Майлықожа);

4) Қорқыт дәстүрі бойынша қобызбен жыр тасқынын ағытқан күйма ақындар Жанак, Сабырбай, Найманбала, Жұмағұл, Базар жырау, Ерімбет жырау, Абыл жырау тағы басқалары.

Бұлардан басқа – деп жазды Марғұлан, Қорқыттың әңгімесін хикая түрінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырған шежіре адамдар аз болмаған. Марғұланның жазуынша олар әсіресе, Сырдария жағасында, Жанкент, Қазалы, Қармақшы, Қызыл-Орда, Сығнақ, Шәуілдір, Түркістан қалаларының төңірегінде көбірек жолығады [7, 149 б.].

Ә.Х. Марғұлан өз зерттеулерінде қазақ фольклорын, оның ішінде қазақтың тарихи жыр-аңыздарына сүйене отырып тарих пен этнографияны байланыстыра отырып, тарихи фольклорды алғаш рет кешенді түрде зерттеген ғалым. «Ғасырлар бойы сахаранда айтылып келген ертегі-жырларды, аңыз әңгімелерді ең алғаш шығарып таратқан, сахараны қоныстанған әртүрлі көшпелі түркі тілдес елдер еді. Олардың ішінде жұртшылық майданынан белгілі орын алып, тарихта көрнекті ат қалдырған жұрттар, ескі дәуірден шолып қарағанда, ғұн мен сақтар, үйсін мен қаңлылар, қырғыз бен ұйғырлар жұрты болмаса, өзгенің барлығы тарихи дәуірлерде бүгінгі қазақ даласында тіршілік жасап, олардан тараған рулардың көпшілігі бері келе қазақ елінің іргесін құруға негіз болды. Сондықтан бұл айтқан ескі рулар жасаған мәдениет бұйымның іздері де, оның ішінде қазақ жыры, эпос, орнамент, сәулет істері, бүгінге дейін Қазақстан жерінде кесек түрде сақталып, олардың жұртшылық салты, елдік заңы, барлық рухани тіршілігі де көбінесе оларға тетелес ұрпақ болған және сахараны үздіксіз қоныс еткен олардың түбегейлі мұрагері, қазақ елінің тұрмысында ашығырақ сақталғанын» жазды [8, 23 б.].

Әлкей Хақанұлы Марғұлан өзінің «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының варианттары атты еңбегінде; «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры – қазақ эпосының ең ескі, ең жойқын түрі. Бұл жырды Болат Уәлиханов 1828 жылы Петерборда Сенат үйінде үш күн айтып бітіре алмаған. Оның варианттары өте көп, ол екі ғасыр бойы жиналып келеді» – [6] деп жазды. Оларды XVIII – XIX ғасырларда көптеген ақындар жырлаған. Бұл жырдың қазақша жазылған ескі нұсқасы Баянауылда атақты Сақау ақын жырлаған варианты. Ол қолжазбаны 1827 жылы Баянауылдың Бадыс деген

бір қариясынан Қазақстанды зерттеуші И.Беленицын табады.

Ал ең көлемді, әрі көркем, ең ескі түрінің бірі – атакты Жанақ ақын варианты. Бұл жырды Жанақ ақын ХІХ ғасырдың 40-шы жылдарына дейін айтып, бірнеше нұсқа қалдырады.

Жырдың әдемі нұсқаларының бірін қағазға түсірген Сегіз-сері. (Обаған) 12 жасына дейін ауылдағы мектепте оқып, кейін 1828 жылы Омбыдағы Азия мектебін (Азиатская школа) бітірген Сегіз сері сол жылдары Омбыда отырып «Қозы Көрпеш Баян сұлу жырын жазады. Торғай өлкесіне саяхатқа барғанда өзімен бірге ала жүріп, шежіре жинаушы Ахмет Жантуринге тарту етіп беріп кетеді [6].

«Қозы Көрпеш Баян сұлу»ды көп жырлаған ақындардың бірі Шөже. Шөже ақын (Көкшетау) жырды 1820 жылдан бастап, 1870 жылға дейін елу жыл бойы жырлап келген. Оның айтқан нұсқалары Ақмола, Семей, Торғай облыстарында аса кең тарағандығын да зерттеп жазған Әлкей Хақанұлы еді.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының ерте кезде жазылған қазақша бір нұсқасы Көкшетау төңірегін мекендеген уақ тайпасынан ертедегі Баян батырдың ұрпағы Абылхайыр Дербісалин варианты. 73 жасында жырдың ең жақсы варианттарының бірін жырлап өткен Найман Қаракерей елінен, Айтбай Дандыбайұлы туралы, сондай – ақ «Қозы Көрпеш Баян сұлуды» – Сыбанбай ақын (Көкпекті), Құлтума ақын (Қорғалжын), Баубек ақын, Бейсенбай ақын (Шыңғыстау), Айтбай ақын (Аягөз), Қатпа ақын (Ташкенттің түбі), тағы басқалары орындаған әсіресе көп орындаушылары Аягөз бен Лепсі бойы ақындары екенін және олардың қолжазбаларының сақталмағанын айтады.

Болат ақын Петерборда үш күн айтып тауыса алмаса, Тобылбай бидің ұлы Арыстан ақын Сарысу өзенінің бойында арбаның үстінде келе жатып төрт күн ішінде айтып бітіре алмайды. Әлекеңнің зерттеулеріне сүйенсек, Жанақ, Сы-

банбай, Шөже, Бекбау нұсқалары олардың варианттары мен салыстырғанда әлдеқайда шағын болса керек.

Дегенмен жырдың қай нұсқасы болмасын ұрпақтан ұрпаққа жеткен өшпес мәдениеттің ұлы мұрасы.

Ә.Х. Марғұлан туралы профессор Ж.О. Артықбаев: «Заманымыздың заңғар тарихшысы, академик Ә.Х. Марғұлан «Қозы Көрпеш Баян сұлу» жырына аса көңіл бөліп, көп жылдар бойы жырдың түрлі варианттарын жинақтап, оларды салыстырып зерттей отырып және сол жыр тудырған ортаның тарихи сипатына терең бойлап, бірнеше ірі мақала жариялаған еді. Бүгінгі таңда Әлекеңнен артық «Қозы Көрпешке» еңбек сіңірген зерттеуші жоқ. Бүгінгі «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының ғылымға отыз шақты варианты белгілі болса, соның көпшілігін анықтаған Ә.Х. Марғұлан» – [9] деп жазды.

Дегенмен қазақ тарихы, этнографиясы, археология, филология, өнертану ғылымдарына айрықша еңбек сіңірген Әлкей Хақанұлы Марғұланнның ғасырлар қойнауына жасаған ғылыми саяхатының жемісі – «Қазақ халқының эпикалық әңгімелері (миф, легенда, ертегі-жыр, аңызды әңгімелер) туралы тарихи-әдебиеттік зерттеулер» атты докторлық диссертациясы немесе «Ежелгі жыр аңыздар» атты ғылыми – зерттеу мақалалар жинағының халқымыздың материалды емес мәдени мұрасын жинап, зерттеп, сақтап, қайта жандандыруда Қазақстан музейтанушыларына көрсетер көмегі ұлан ғайыр. Бұл еңбекте Әлкей Хақанұлы алғаш рет халықтың жыр-аңыздарын тарихи дерек ретінде қарастырады.

Шын мәнінде Ә.Х. Марғұлан өткен ғасырдың өзінде, тарихшылар, жыршылар, әдебиетшілер, этнографтар біріге отырып, жаңадан табылған жазба деректер мен материалдық ескерткіштерді салыстыра зерттеп, олардың рухани жағына ерекше көңіл бөлу қажеттігін түсіндірген болатын.

Әдебиеттер

1 Коссова И.М. Культурное наследие и современный музей. – М., 2005. – С. 7-8.

2 http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31385954

Қазақстан Республикасында материалдық емес мәдени мұраны қорғау және дамыту жөніндегі тұжырымдама. /Қазақстан Республикасы Үкіметінің №408 қаулысы 2013жыл 29 сәуір.

3 Марғұлан А.Х. О характере исторической обусловленности казахского эпоса // Известия Каз ФАН СССР, Сер.историч. – Алматы, 1946 – № 2 – С. 75–81.

4 Пірәлиева Г. Әлкей Марғұлан және шоқантану мәселелері. /Кенестік кезеңдегі қазақ әдебиеттанушылары. – Шымкент, 2010.

5 Каулен М.Е. Вторая жизнь традиции. – М., 2005. – С. 13-23.

- 6 Марғұлан Ә.Х. «Ежелгі жыр аңыздар». 1 том, – Алматы: «Алатау», 2008.
- 7 Марғұлан Ә.Х. Қазақтағы қорқыт аңыздарын дәстүр етушілер. // //Ежелгі жыр-аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 143–156-бб.
- 8 Марғұлан Ә.Х. Қазақ халқының эпикалық әңгімелері (миф, легенда, ертегі-жыр, аңызды әңгімелер) туралы тарихи – әдебиеттік зерттеулер атты докторлық диссертация. 3-том. – Алматы, «Алатау», 2008. – 488 б.
- 9 Артықбаев Ж.О. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу»: Тылсым сырлар (этнологиялық интерпретация тәжірибесінен). / Сб.ст. «Қозы Көрпеш –Баян сұлу» жыры – әлемдік фольклордың асыл ескерткіші. – Семей, 2002. – 8 б.

References

- 1 Kossova I.M. Kulturnoe nasledie i sovremennyi muzei. – M., 2005, – S.7-8.
- 2 http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31385954
Kazakhstan Respublikasynda materialdy emes madeni myrany korgau zhane damyту туралы tuzhyrymdama.
- 3 Margulan A. Kh. O kharaktere istoricheskoi obuslovlennosti kazakhskogo eposa. \Izvestija KazFAN SSSR, serija istorich. – Almaty, 1946. – № 2. – S. 75-81.
- 4 Praliyeva G. Alkei Margulan zhane shokantanu maseleleri. \Kenestik kezendegi kazak adebiettanushylary. – Shymkent. – 2010
- 5 Kaulen M.E. Vtoraja khizn tradizii. – M., 2005, – s.13-23.
- 6 Margulan A. Kh. Ezhelgi zhyr-anyzdar. Almaty:<Alatau>, 1tom. 2008.
- 7 Margulan A. Kh. Kazaktagy Korkyt anyzyn dastur etushuler. \ Ezhelgi zhyr-anyzdar. – Almaty: <Zhazushy>, 1985.
- 8 Margulan A. Kh. Kazak khalkynyn epikalyk angimeleri (mif, legenda, ertegi-zhyr, anyzdy angimeler) туралы тарихи-әдебиеттік зерттеулер атты докторлық диссертация. 3 том. – Алматы: Alatau, 2008.
- 9 Artykbayev Zh.O. <Kozy Korpesh-Bajan sulu>: Tylsym syrлар. \Sb.st. <Kozy Korpesh-Bajan sulu>-alemdik folklordyn asyl eskertkishi. Semei. 2002, 8-b.